

VU Research Portal

Juridisch uitgesloten, probleem opgelost?

Geeraets, V.C.; Veraart, Wouter

published in

Genoegdoening & Redelijkheid
2019

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

document license

Unspecified

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Geeraets, V. C., & Veraart, W. (2019). Juridisch uitgesloten, probleem opgelost? De verliespost van gereguleerde compassie. In B. van Stokkom (Ed.), *Genoegdoening & Redelijkheid: Over de grenzen van slachtofferemancipatie* (pp. 47-70). Boom Criminologie.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

JURIDISCH UITGESLOTEN, PROBLEEM OPGELOST?

DE VERLIESPOST VAN GEREGULEERDE COMPASSIE

Vincent Geeraets en Wouter Veraart

De positie van slachtoffers in onze rechtsorde is in de afgelopen decennia steeds sterker geworden, niet alleen op het terrein van het strafrecht, maar ook in het privaatrecht en bestuursrecht. Deze ontwikkeling is al vaak gesignaleerd en in juridische tijdschriften al dan niet kritisch besproken. In deze bijdrage willen wij ingaan op een gerelateerde ontwikkeling: die van een overheid of een andere machtige publieke of private instelling die zich het leed van slachtoffers zegt aan te trekken, maar zich bij het vinden van een oplossing voor hun behoeften bedient van vormen van regulering die tot doel hebben de klassiek-juridische wijze van conflictbeslechting voor een onafhankelijke rechter te omzeilen. Met een verwijzing naar de noodzaak van een efficiënte oplossing voor de daadwerkelijke behoeften van slachtoffers, wordt aan de ene kant een kader voor een vorm van morele genoegdoening geboden, terwijl aan de andere kant de erkenning van juridische aansprakelijkheid of een gang naar de rechter moeilijker wordt gemaakt of zelfs nagenoeg geblokkeerd. De morele betrokkenheid van de machtige instantie bij het wel en wee van sommige groepen slachtoffers komt, met andere woorden, met een juridische prijs. De erkenning van slachtofferschap gaat in deze gevallen ten koste van het vermogen van de belanghebbenden om als verantwoordelijk rechtssubject binnen de rechtsorde te handelen. Interessant is dat de overheid en andere organisaties zich bij het opstellen van dergelijke

regelingen wél van een juridisch instrumentarium bedienen. In het navolgende willen wij dit verschijnsel aan de hand van twee praktijkvoorbeelden iets verder in beeld brengen en aan een nadere kritische analyse onderwerpen. Het eerste voorbeeld heeft betrekking op een concrete casus rond het repareren van juridisch onrecht uit het verleden en zou men om die reden tot het gebied van *transitional justice* kunnen rekenen. Het tweede voorbeeld ligt dicht bij huis en gaat in op de vraag naar de wenselijkheid van excuses voor fouten in de medische sector. In beide gevallen zit de machtige partij in de maag met klachten van slachtoffers en zoekt ze naar wegen om van aanhoudende verwijten en claims af te komen zonder zich juridisch kwetsbaar te maken. Bij de bespreking van deze twee voorbeelden stellen wij de vraag centraal in hoeverre het reguleren van morele gebaren wel echt losgekoppeld kan of zou moeten worden van de vraag naar juridische aansprakelijkheid.

Deze thematiek en casuïstiek liggen dicht bij het werk van Bas van Stokkom ter gelegenheid van wiens afscheid aan de Radboud Universiteit deze bijdrage werd geschreven. Zijn brede interesse in slachtofferschap is steeds verbonden met de complexe vraag naar de draagkracht en de mogelijkheden van de rechtsorde, die nooit ver af staat van de politiek. Van Stokkoms denken beweegt zich in dat kader voortdurend op grensgebieden waar tegenstellingen elkaar blijken te raken: het grensvlak van rationaliteit en emotie in zijn belangstelling voor populisme en vrijheid van meningsuiting,¹ het grensvlak van politiek, moraal, religie en recht in de context van *transitional justice*² en het grensvlak van toekomstgericht herstel en op het verleden gerichte vergelding in de executiefase van het strafrecht.³ In onze bijdrage staat de breuklijn tussen morele gebaren en juridische aansprakelijkheid centraal en wij hopen dat wij daarmee niet alleen zijn interesse, maar ook die van veel andere lezers zullen wekken.

1 Zie Van Stokkom 2008.

2 Zie Van Stokkom, Doorn & Van Tongeren 2012.

3 Zie Van Stokkom 2016: 777-806.

1 De backpay-kwestie

Het eerste voorbeeld dat wij willen bespreken, is de zogeheten backpay-kwestie die al bijna 75 jaar sleept. In deze kwestie gaat het om achterstallige salarissen van zowel militair als burgerlijk overheids-personeel uit Nederlands-Indië dat tijdens de Tweede Wereldoorlog tijdens de Japanse bezetting tussen maart 1942 en augustus 1945 veelal onder zeer schrijnende omstandigheden in Japanse interneringskampen had verbleven. Toen de Japanse bezetting ten einde was en de situatie in Nederlands-Indië door revolutie en geweld opnieuw uiterst precair werd, bleek het Nederlands-Indische bestuur financieel noch bij machte, noch bereid om de verschuldigde salarissen over de tijd dat men gedwongen had vastgezeten, te vergoeden. Toen deze omvangrijke groep vervolgens bij de Nederlandse Staat aanklopte, weigerden opeenvolgende Nederlandse kabinetten de juridische aansprakelijkheid voor betaling van de over deze periode gederfde, achterstallige salarissen te aanvaarden. Het belangrijkste maar controverste argument daarvoor was, dat deze zaak bestuursrechtelijk en privaatrechtelijk een zuiver ‘Nederlands-Indische’ aangelegenheid was geweest die niet voor rekening van het koninkrijk in Europa zou kunnen of mogen komen. Na de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië in 1949 werd daaraan toegevoegd dat vanaf dat moment de republiek Indonesië en niet de Nederland Staat voor deze claims aansprakelijk was geworden. Het is hier niet de plaats om de merites van deze omstreden argumenten te bespreken of om de geschiedenis van de backpay-kwestie te reconstrueren.⁴ Hier volstaat de vaststelling dat het onafhankelijke Indonesië allerm minst bereid was deze kwestie te regelen of de aansprakelijkheid daarvoor te aanvaarden, zodat de zaak toch weer voortdurend op de agenda van de Nederlandse regering en het Nederlandse parlement terechtkwam.

Een interessant debat over de kwestie vond op 30 maart 1954 in de Tweede Kamer plaats. Op dat moment lag een regeringsvoorstel voor om gedupeerden via een rehabilitatieregeling tegemoet te komen.

4 Zie Meijer 2005.

Deze regeling voorzag niet in een vergoeding voor de gederfde salarissen, maar was bedoeld om deze categorie mensen weer op weg te helpen en hun actuele financiële nood te lenigen. Bij Tweede Kamerleden wekte het feit dat het ging om een buitenwettelijke regeling die gebaseerd was op morele overwegingen en uitdrukkelijk niet op een erkenning van juridische aansprakelijkheid, de meeste wrevel. Dit werd bijvoorbeeld door Cornelis van Dis (SGP) destijds als volgt verwoord:

‘Dit niet behandelen overeenkomstig recht en billijkheid, is juist hetgeen de hierbij betrokkenen zo diep grieft. Het gaat bij hen toch niet allereerst om de miljoenen, die hun onthouden werden en die tot herstel van geleden onrecht zo nodig zouden zijn geweest, doch om de rechtsontkenning, welke herhaaldelijk in de stukken der Regering tot uiting komt, daarin bestaande, dat zij vasthoudt aan het onrecht, dat aan de Nederlanders in Indië onder de druk van toenmalige onmacht door het Indische Gouvernement, onder verantwoordelijkheid der Nederlandse Regering, is aangedaan. Door dit onrecht te bestendigen en het zelfs tot een beginsel te verheffen, worden degenen, die bij de kwestie der achterstallige betalingen zo op het allernauwst betrokken zijn, feitelijk tot statenloze burgers verklaard.’⁵

Het centrale punt in deze interventie van Van Dis is dat de ervaring van rechtsontkenning, van het als rechtssubject miskend of ongezien zijn, niet goed geredresseerd kan worden met een juridisch onverplicht, moreel gebaar, ook niet als dit gebaar de vorm van een ministeriële regeling heeft. Door het ontbreken van een wettelijk kader, een basis in het recht zelf, wordt het gevoel van juridische uitsluiting gecontinueerd en de onrechtservaring bestendigd. Bovendien had het gemis aan een wettelijk kader nog een ander nadeel. Doordat de regeling een vrijblijvend karakter had, was zij grotendeels onttrokken aan rechterlijke controle. Deze belangrijke kwestie werd in hetzelfde

5 *Handelingen II* 1953/54: 898.

debat naar voren gebracht door William Lemaire (KNP), een katholieke Indische Nederlander en jurist die in de Tweede Kamer herhaaldelijk opkwam voor de belangen van repatrianten:

‘In het belang van de zekerheid van recht, in de dubbele betekenis van subjectief en objectief recht, in de dubbele betekenis dus van goede formulering van de regel en berekenbaarheid van de aanspraak door de burger, is het nodig dat de te treffen voorzieningen bij formeel bindende bepalingen worden gegeven. Bovendien geldt dit: subjectieve rechten zullen ontstaan; het is goed, dat zij ook onder de hoede kunnen worden gebracht van de rechterlijke macht.’⁶

Volgens vrijwel alle fractiewoordvoerders die aan dit debat deelnamen, kon op het juridisch onrecht dat had plaatsgevonden slechts een passend juridisch antwoord volgen. Op de ervaring van juridische uitsluiting kon slechts een juridische insluiting – een volwaardige erkenning als rechtssubject door een wettelijke, rechtens verplichtende toekenning van subjectieve rechten – het juiste antwoord zijn. De regering, bij monde van de minister zonder portefeuille Joseph Luns, moest daar echter niets van weten. Elke aanvaarding van juridische aansprakelijk voor de backpay-problematiek wilde de Nederlandse regering voorkomen, omdat niet te overzien zou zijn wat dit de Staat zou kunnen gaan kosten. De rehabilitatieregeling bood de betrokkenen voldoende soelaas, meende de minister. Door bovendien pragmatisch voor een niet-wettelijke regeling te kiezen, kon men kostbare tijd besparen en in de uitvoering flexibel blijven; ook de gedupeerden zouden daarbij het meest zijn gebaat. Door niet voor een wettelijke regeling te kiezen, kon de regering ten slotte voorkomen, dat het parlement amendementen zou indienen.⁷ Ondanks de forse en brede kritiek die er in de Tweede Kamer op de rehabilitatieregeling

⁶ *Handelingen II* 1953/54: 888.

⁷ *Handelingen II* 1953/54: 902-903.

bestond, legde de meerderheid zich uiteindelijk bij het machtswoord van de regering neer.⁸

De gedupeerden zelf voelden zich juridisch in de kou gezet. Hans Meijer citeert in zijn historische reconstructie van de backpay-kwestie uit het volgende gedicht, getiteld ‘Recht! Geen medelijden’, dat in december 1953 in het orgaan van de NIBEG (Nederlandsch-Indische Bond van Ex-krijgsgevangenen en Geïnterneerden) werd gepubliceerd:

‘Geen fooi, geen aalmoes kan ons rehabiliteren,
Slechts eerlijk rechtsherstel op wettelijke grond:
Dan eerst zal onze lange lijdensweg zich keren
En zal voor ons duisternis in licht verkeren,
Al krijgen wij ook minder dan het “volle pond”.’⁹

Dit is geen grote dichtkunst, maar de boodschap is helder.¹⁰

In een moeizame dynamiek met het politieke debat liepen er in deze periode enkele juridische procedures, waarmee gepoogd werd jurisprudentie uit te lokken over de aansprakelijkheid van de Nederlandse Staat voor de niet-betaalde salarissen. Ondanks schaarse succesjes bij lagere rechters,¹¹ werden deze processen door de gedupeerden

⁸ Meijer 2005: 207-208.

⁹ Meijer 2005: 192.

¹⁰ Vergelijkbare geluiden klonken in de tweede helft van de jaren veertig van de kant van de – veelal Joodse – claimanten die tijdens de bezettingsjaren van hun rechten waren beroofd. Voor een voorbeeld, zie Veraart 2005: 128, n. 115. Ook in de jaren negentig van de vorige eeuw, tijdens de ‘volgende ronde’ in het Nederlands rechtsherstel zetten vertegenwoordigers van de gedupeerde Joodse gemeenschap in op erkenning en restitutie ten aanzien van juridisch onrecht, en niet op gebaren van compassie: zie Ruppert 2017: 264.

¹¹ Zie bijvoorbeeld Rb. Den Haag 26 maart 1956. Interessant is voorts Rb. Den Haag 12 januari 1953, waarin aansprakelijkheid van de Nederlandse Staat werd aangenomen voor een misdrijf dat door KNIL-militairen werd gepleegd. In deze uitspraak maakte de Haagse rechtbank korte metten met de stelling van de landsadvocaat dat de Nederlandse Staat niet voor KNIL-aangelegenheden aansprakelijk zou kunnen zijn. Naar aanleiding van deze uitspraak volgde een schikking, waarbij de Nederlandse Staat zijn aansprakelijkheid alsnog uitsloot. Zie Vermeulen 2017, weekendbijlage:

in hoogste instantie in de jaren 1956-1958 verloren, met als gevolg dat de Nederlandse regering vanaf dat moment haar standpunt ten faveure van een vrijwillige, morele benadering met afwijzing van elke vorm van juridische aansprakelijkheid, kon handhaven.¹²

Meijer laat in zijn studie zien dat de backpay-kwestie ook in de periode 1960-2005 niet doodbloedde, maar met tussenpozen steeds weer op de politieke agenda terugkeerde. Wij gaan daar hier aan voorbij, maar willen wel de hypothese opwerpen dat de reden dat de backpay-kwestie niet afgesloten kon worden, gerelateerd is aan de consistent volgehouden beleidslijn van de Nederlandse regering om in het zoeken naar een antwoord op dit type onrecht niet voor rechtserkenning (juridische inclusie) te kiezen, maar voor het reguleren van, nadrukkelijk als volledig vrijwillig gepresenteerde, morele gebaren. Die politiek heeft echter tot gevolg dat het gevoel van juridische uitsluiting dat aan de basis ligt van het oorspronkelijke onrecht niet wordt geapaiseerd, maar wellicht zelfs juist verscherpt. Het onverplichte morele gebaar ‘herhaalt’ immers het mechanisme waarop het slachtofferschap gebaseerd is.

De laatste ontwikkeling in de backpay-kwestie kan in dit verband niet onbesproken blijven. Eind 2015 bereikte staatssecretaris Martin van Rijn (VWS) met het Indisch Platform, een belangenorganisatie voor voormalig Indische Nederlanders en hun afstammelingen, een nieuw akkoord over de backpay-kwestie. Dit akkoord leidde tot een regeling waarin een uitkering van 25.000 euro netto in het vooruitzicht wordt gesteld aan voormalig Indische ambtenaren en militairen van het Koninklijk Nederlands Indisch Leger (KNIL) die op 15 augustus 2015 nog in leven waren.¹³ Het Indisch Platform was verheugd

26-29. Het is opmerkelijk dat deze uitspraak in Meijer 2005 niet wordt vermeld, hoewel zij directe implicaties lijkt te hebben voor de backpay-kwestie.

12 HR 15 juni 1956 en HR 28 maart 1958.

13 Regeling van de Staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport van 16 december 2015, houdende regels met betrekking tot het toekennen van een eenmalige uitkering aan hen die als ambtenaar of militair ten tijde van de Japanse bezetting van Nederlands-Indië in dienst waren van het Nederlands-Indisch Gouvernement en aan wie gedurende deze periode geen dan wel onvolledig salaris is uitbetaald (Uitkeringsregeling Backpay).

over dit akkoord en ook de staatssecretaris toonde zich tevreden. In een nieuwsbericht sprak hij van ‘een definitieve oplossing’ waardoor het dossier kon worden ‘gesloten’, en gaf aan dat morele verplichtingen soms ‘zwaarder wegen’ dan juridische.¹⁴

De vraag is echter of deze blijdschap en dit optimisme wel helemaal gerechtvaardigd zijn. Wie iets scherper kijkt, moet constateren dat ook dit laatste akkoord weer de vorm heeft van een buitenwettelijke regeling die op een vrijwillige, morele tegemoetkoming berust, waaraan geen of nauwelijks rechten kunnen worden ontleend. Dat bleek bijvoorbeeld bij de procedures die er inmiddels over de controverse peildatum van 15 augustus 2015 zijn gevoerd.¹⁵ Nabestaanden die zich bij de bestuursrechter beklaagden over het feit dat zij niet voor een uitkering in aanmerking kwamen omdat het overlijden van de gedupeerde ambtenaar of militair reeds voor de peildatum had plaatsgevonden – waardoor zij stelden ongelijk te zijn behandeld – vonden geen gehoor. Illustratief is de volgende overweging van de bestuursrechter in de richting van nabestaanden van een gedupeerde die buiten het kader van de regeling is gevallen:

‘Het gaat [...] om een buitenwettelijke regeling waarbij aan een beperkte kring van belanghebbenden een eenmalige uitkering wordt toegekend. De eenmalige uitkering op grond van de Regeling betreft dus een onverplichte tegemoetkoming.’¹⁶

Door het buitenwettelijke, vrijwillige karakter van de regeling acht de bestuursrechter zich niet bij machte om aan het juridische gelijkheidsbeginsel te toetsen en te bepalen in hoeverre het niet verstrekken van de ‘tegemoetkoming’ al dan niet rechtmatig is geweest. Want

14 Zie ‘Eindelijk “backpay”, zij het slechts voor enkelen: Van Rijn en Indisch Platform doorbreken 70-jarige impasse’, 3 november 2015.

15 Voor de datum van 15 augustus was – symbolisch – gekozen vanwege de capitulatie van Japan op 15 augustus 1945. Zie voor meer informatie over de procedures die er naar aanleiding van deze regeling gevoerd zijn en die hoofdzakelijk de peildatum betroffen Regioplan 2018.

16 Rb. Noord-Nederland (bestuursrechter) 1 augustus 2017.

hem past in deze context grote juridische terughoudendheid: feitelijk beweegt deze regeling zich buiten de kaders van onze rechtsstaat en heeft zij veeleer een charitatief karakter. Deze lijn is in januari 2018 door de Centrale Raad van Beroep bevestigd.¹⁷ Opvallend is dat de Centrale Raad van Beroep nog verder gaat dan de lagere rechter en van oordeel is dat een dergelijke onverplicht begunstigende buitenwettelijke regeling juridisch nergens aan kan of zou moeten worden getoetst, dus ook niet aan non-discriminatiebepalingen. Het enige wat de rechter in deze context wel kan doen, is kijken of de regeling zelf consistent wordt toegepast.

Het mag ironisch heten dat ook deze laatste poging om de backpay-kwestie ‘definitief’ te regelen door haar buitenwettelijke, onverplichte karakter aan hetzelfde euvel mank gaat als de rehabilitatieregeling uit de jaren vijftig van de vorige eeuw. Opnieuw wordt de oerervaring van juridische uitsluiting beantwoord met de regulering van een moreel gebaar die belanghebbenden uitsluit van gangbare juridische waarborgen, zoals het recht op een gelijke behandeling en een volwaardige vorm van rechterlijke controle. Het onverplichte morele gebaar kan de gedupeerde nimmer geven wat zij of hij vooral blijkt te verlangen: rechtserkenning door zich opnieuw als rechtssubject in de rechtsstaat opgenomen te weten.

2 Excuses na een medische fout

Het tweede voorbeeld dat wij bespreken komt uit het medische domein. Anders dan vroeger het geval was, zijn artsen tegenwoordig verplicht om na het maken van een fout excuses aan te bieden aan de gedupeerde patiënt. Deze excuses vormen echter een moreel, niet-juridisch gebaar. Patiënten kunnen zich er niet op beroepen ter ondersteuning van een claim tot schadevergoeding. In deze paragraaf betogen wij, in lijn met het eerste voorbeeld, dat het loskoppelen van excuses en juridische aansprakelijkheid op bezwaren stuit.

¹⁷ CRvB 11 januari 2018.

In regelgeving over medische zorg is er steeds meer aandacht voor immateriële behoeften van de patiënt. Zo verplicht de Wet kwaliteit, klachten en geschillen zorg (Wkkgz) sinds 1 januari 2016 de zorgaanbieder om een patiënt (of nabestaanden/vertegenwoordigers) onmiddellijk te informeren over een medisch incident.¹⁸ Deze openheid acht de wetgever van groot belang voor het welzijn van de patiënt. In samenhang met deze openheid dient de zorgverlener *excuses* te maken indien sprake is van een gemaakte fout.¹⁹ Aanbeveling 8 van de ‘Gedragscode Openheid medische incidenten; betere afwikkeling Medische Aansprakelijkheid’ (GOMA) luidt bijvoorbeeld:

‘Indien uit het onderzoek naar de toedracht van het incident blijkt dat er sprake is geweest van een fout, dan erkent de zorgaanbieder deze fout en biedt hij de patiënt verontschuldigingen aan.’

In de toelichting bij deze aanbeveling wordt opgemerkt dat het erkennen van een fout en daar spijt over betuigen *niet* gelijk staan aan het erkennen van civielrechtelijke aansprakelijkheid. Er is nader onderzoek voor nodig om te bepalen of de zorgaanbieder aansprakelijk is voor schade. Deze opvatting komt ook naar voren in de rechtspraak. De Rechtbank Den Haag brengt, in een vaak geciteerde uitspraak, een strikte scheiding aan tussen excuses en aansprakelijkheid:

‘Het maken van verontschuldigingen door een ziekenhuis wordt door patiënten als heel belangrijk ervaren en dient strikt te worden

18 De wetgever definieert in het uitvoeringsbesluit van de Wkkgz een incident als volgt: ‘een niet-beoogde of onverwachte gebeurtenis, die betrekking heeft op de kwaliteit van de zorg, en heeft geleid, had kunnen leiden of zou kunnen leiden tot schade bij de cliënt.’

19 Johan Legemaate e.a. schrijven in dit verband: ‘Een spijtbetuiging wordt gezien als een belangrijk instrument om de relatie patiënt-zorgverlener te normaliseren [...]. In de richtlijnen van de Harvard Hospitals wordt het aanbieden van excuses getypeerd als “one of the most powerful things a caregiver can do to heal the patient – and him/herself”. Patiënten kunnen het de zorgverlener lang kwalijk blijven nemen dat hij of zij nooit excuses heeft aangeboden.’ Legemaate, Van Everdingen, Kievit & Stappers 2007: 319-22.

gescheiden van het erkennen van aansprakelijkheid, omdat ziekenhuizen anders deze voor patiënten zo belangrijke verontschuldigen achterwege zullen laten.²⁰

Ontkoppeling van excuses en aansprakelijkheid wordt ook in de wetenschappelijke literatuur bepleit.²¹ Auteurs als Johan Legemaate, Lodewijk Smeehuijzen en Arno Akkermans maken zich er hard voor.²² Empirisch onderzoek laat volgens hen zien dat excuses bijdragen aan het emotionele herstel van de gedupeerde partij: persoonlijk contact en het horen van ‘sorry’ zijn belangrijk bij de verwerking van wat er is gebeurd. Door de verontschuldigen los te koppelen van de aansprakelijkheid kunnen medici hun patiënten warmer tegemoet treden en verontschuldigen aanbieden indien een fout is gemaakt. Zij hoeven vervolgens niet bang te zijn dat hun woorden in een procedure tegen hen worden gebruikt. Akkermans en ook Gijs Van Dijck achten het ontvangen van verontschuldigen zelfs zo belangrijk, dat slachtoffers daarop *aanspraak* zouden moeten kunnen maken. Zij menen dat excuses niet alleen moeten worden gefaciliteerd, maar dat bij het uitblijven van excuses deze ook zouden moeten kunnen worden *gevorderd*.²³ Deze roep om juridisering vormt het sluitstuk van de zoektocht naar het vervullen van immateriële behoeften van gedupeerde patiënten. Wanneer bijvoorbeeld een arts geen excuses aanbiedt ondanks het maken van een fout, zou een rechter het maken van excuses alsnog als een verplichting aan de arts kunnen opleggen. Er ontstaat op deze manier een quasicontractuele verplichting tot het aanbieden van excuses.

20 Rb. Den Haag 25 oktober 2012, r.o. 4.3. Zie ook Zwart-Hink 2017: 2805-2806.

21 Niet alleen binnen de context van het medische recht wordt dit bepleit. Zo stelt Geert Corstens binnen de context van het strafrecht voor dat verdachten excuses zouden moeten kunnen maken zonder dat dit betekenis heeft voor hun juridische schuld. Interview Geert Corstens ‘Excuses verdachte mogen niet tegen hem worden gebruikt’, in: Stoker & Thijssen 2014. Alex Brenninkmeijer heeft een vergelijkbaar voorstel gedaan in de context van het bestuursrecht. Brenninkmeijer 2010: 12-17.

22 Zie bijvoorbeeld Smeehuijzen & Akkermans 2013: 13-88.

23 Zie Zwart-Hink, Akkermans & Van Wees 2014: 100-122 en Van Dijck 2017: 562-87.

Een belangrijk motief voor het faciliteren van openheid en excuses is de gedachte dat een dergelijke opstelling zou bijdragen aan het *vermindere*n van klachten en procedures. De verwachting is dat door open te zijn over fouten, verantwoordelijkheid te nemen voor wat er is gebeurd en uit te leggen hoe dergelijke fouten in de toekomst zullen worden voorkomen, patiënten het incident beter in context kunnen plaatsen en minder woede of frustratie zullen voelen. Als gevolg daarvan zouden zij ook een grotere bereidheid hebben om de zaak bijvoorbeeld in der minne te schikken. Het verminderen van juridische procedures is een steeds weer terugkerend element in de literatuur over dit onderwerp. Ook de KNMG benadrukt het belang hiervan. Over de openheid van zaken schrijft de KNMG stellig:

‘In het algemeen zullen informatie en openheid het vertrouwen binnen de arts-patiëntrelatie bevorderen. Door tijdig openheid te betrachten tegenover de patiënt zijn niet alle klachten te voorkomen. Maar het aantal klachten en procedures zal er *zeker* door afnemen.’²⁴

Deze uitspraak wordt in de wetenschappelijke literatuur onderbouwd met verwijzing (onder andere) naar Amerikaans empirisch onderzoek.²⁵ De ontkoppeling tussen excuses en aansprakelijkheid is in de Verenigde Staten al veel langer gemeengoed en was mede ingegeven door de wens om het aantal juridische procedures te beperken.²⁶ Deze wetgeving wordt doorgaans aangeduid met de notie ‘*apology laws*’.

Interessant is dat deze ontwikkelingen hebben geleid tot zowel *juridisering* als *dejuridisering*. Aan de ene kant staat nu in codes expliciet aangegeven dat medische professionals na het maken van een fout hun excuses behoren aan te bieden. In de visie van Akkermans en Van Dijk zou deze opdracht zelfs moeten worden opgevat als een

24 Zie KNMG 2018, onze cursivering.

25 Smeehuijzen e.a. (2013: 12) schrijven bijvoorbeeld: ‘Buitenlandse studies laten zien dat het betrachten van openheid en het maken van excuses claims kan helpen voorkomen en de geneidheid tot schikken verhogen.’

26 Zie bijvoorbeeld Clinton & Obama 2006: 2205-2208.

juridisch afdwingbare claim. Indien de verontschuldigungen uitblijven, zou de patiënt excuses moeten kunnen vorderen bij de rechter. Tegelijkertijd ontberen deze excuses evenwel juridische relevantie. Beoogd wordt om een informele sfeer te creëren waarbinnen arts en patiënt alles tegen elkaar kunnen zeggen zonder dat aan dit gesprek juridische aanspraken kunnen worden ontleend. Het verminderen van juridische procedures vormt in dit kader een belangrijk motief. Het gevolg daarvan is wel dat excuses van een arts een heel andere plaats binnen het recht gaan innemen dan traditioneel bij het aanbieden van excuses het geval is. Van oudsher is er geen verplichting tot het aanbieden van verontschuldigungen, maar wanneer iemand expliciet haar of zijn excuses maakt, is dat juridisch wel relevant. In het medische domein is er steeds meer sprake van een situatie die hieraan exact spiegelbeeldig is: er vormt zich een juridische plicht tot het maken van excuses, maar als een arts die excuses maakt, heeft dat voor de juridische aansprakelijkheid van de zorgverlener juist geen of nauwelijks betekenis.

De *apology laws* in de Verenigde Staten vormen een belangrijke inspiratiebron voor het huidige beleid in Nederland dat in toenemende mate gericht is op open communicatie na incidenten en het aanbieden van excuses indien een fout is gemaakt. Zoals reeds vermeld, is daarbij de gedachte dat aldus klachten en procedures kunnen worden verminderd. Een recent en uitgebreid onderzoek van Benjamin McMichael, Lawrence van Horn en Kip Viscusi laat echter zien dat de praktijk weerbarstiger is dan in de literatuur tot nu toe is voorgesteld.²⁷ Dit onderzoek vergelijkt staten in Amerika waar *apology laws* van kracht zijn met staten waarin dat niet het geval is. De onderzoekers maken daarbij onderscheid tussen chirurgen en artsen die geen operaties uitvoeren. Ten aanzien van de eerste groep geldt dat de *apology laws* geen substantieel effect hebben op het aantal klachten en procedures, terwijl ten aanzien van de tweede groep blijkt dat de *apology laws* hebben gezorgd voor substantieel

27 McMichael, Lawrence Van Horn & Kip Viscusi, 2019: 341-409.

méér klachten en procedures, met uitkeringen van gemiddeld hogere schadevergoedingen tot gevolg. Het onderzoek van McMichael, Van Horn en Viscusi laat dus zien dat de *apology laws* in de Verenigde Staten veeleer een averechts effect hebben.

Waarom hebben de *apology laws* niet de gewenste werking? Volgens McMichael en zijn collega's is een belangrijke verklaring dat patiënten lang niet altijd weten – zeker bij niet-operaties – dat sprake is geweest van een incident. Door de excuses worden zij op het spoor gezet dat er een fout is gemaakt. Weliswaar kunnen zij de verontschuldiging niet gebruiken ter onderbouwing van een claim tot schadevergoeding, maar zij kunnen wel als startpunt gaan fungeren voor het doen van nader onderzoek.²⁸ Verder merken de auteurs als oorzaak aan dat artsen doorgaans onvoldoende training hebben gehad in het aanbieden van excuses. Juist ziekenhuizen die medici trainingen geven en laten bijstaan door coaches, zijn beter in staat om het aantal klachten en procedures te verminderen. In dat verband schrijven de auteurs:

‘[...] these cases suggest that hospital-specific apology and disclosure programs, which promote physician-patient communication and disclosure of adverse events, may be a better means to achieve the goals of apology laws. For example, as part of the care program at several Massachusetts hospitals, physicians have access to both educational presentations as well as coaches who can advise them on how to *effectively* apologize.’²⁹

Ten slotte zijn de *apology laws* soms gebrekkig opgesteld. In veel staten zijn alleen de spijtbetuigingen uitgesloten van het bewijs en kan wat de arts verder vertelt wel door de patiënt worden gebruikt in een juridische procedure. Een mogelijk gevolg daarvan is dat medici zich weliswaar verontschuldigen, maar niet bereid zijn goed uit te leggen

28 McMichael, Van Horn & Viscusi 2019: 361, 378-379.

29 McMichael, Van Horn & Viscusi 2019: 388, onze cursivering.

wat er nu precies is misgegaan. Ontevredenheid over die partiële openheid zou een verklarende factor kunnen zijn voor de stijging van het aantal procedures.³⁰

De negatieve uitkomst van dit grootschalige onderzoek betekent niet dat de ontwikkelingen in het Nederlandse recht daarmee een negatieve beoordeling verdienen. Voor ogen moet worden gehouden dat de uitkomst van dit onderzoek niet direct vertaalbaar is naar de Nederlandse context. Nederland kent bijvoorbeeld een volstrekt ander zorgstelsel en een heel andere rechts- en claimcultuur. Bovendien laat dit onderzoek de mogelijkheid open dat mét deugdelijke wetgeving en adequate training van artsen, patiënten minder snel tot juridische procedures zullen overgaan. Dat neemt niet weg dat de KNMG wel erg optimistisch is als zij stelt dat door de openheid ‘het aantal klachten en procedures zeker [...] zal afnemen’, juist ook omdat buitenlands onderzoek aan de basis ligt van deze claim. Het is heel wel denkbaar dat de Nederlandse praktijk ook weerbarstiger blijkt dan van tevoren wordt voorgesteld.

Wat ons betreft is het belangrijker dat met de analyse van McMichael, Van Horn en Viscusi een algemeen, normatief bezwaar in beeld komt. De onderzoekers geven aan dat excuses vooral *effectief* zijn – in de zin dat de patiënt daardoor minder snel geneigd zal zijn een procedure aan te spannen – als artsen cursussen gaan volgen en zich verzekeren van de steun van coaches. Dit roept de vraag op of de nadruk op deze manier niet al te sterk komt te liggen op het *pacificeren* van de patiënt. Is het in ethisch opzicht wel wenselijk dat mensen worden getraind in het aanbieden van verontschuldigingen om zo’n instrumentele reden? Daar komt bij dat aan die nieuwe openheid van zaken en het aanbieden van excuses de gedachte ten grondslag ligt dat daaraan in principe géén juridische gevolgen mogen worden verbonden. Een strikte scheiding tussen excuses en aansprakelijkheid is immers, zoals de Rechtbank Den Haag aangaf, nodig om ervoor te zorgen dat ziekenhuizen de voor de patiënt zo

30 McMichael, Van Horn & Viscusi 2019: 386-390.

belangrijke verontschuldigingen niet achterwege laten. Dit alles lijkt de verontschuldigingen echter uit te hollen. Er is een reëel gevaar dat zij verworden tot een managementtechniek. Excuses vormen dan een instrument binnen een communicatiestrategie die de financiële gevolgen van een medische fout zo veel mogelijk beoogt te beperken door de patiënt zo effectief mogelijk te benaderen.³¹

Volgens de filosoof John Austin hebben excuses het karakter van een '*performative utterance*'.³² Typisch aan een *performative utterance* is dat een dergelijke uiting geen beschrijving geeft van de wereld, maar erop is gericht een verandering in de wereld teweeg te brengen. Een goed voorbeeld van een *performative utterance* is: 'ik beloof X te doen'. De ik-persoon in het voorbeeld committeert zich op deze manier aan X en verandert zijn relatie tot andere mensen, zoals de ontvanger van de belofte. Dat hoeft niet altijd goed te gaan, bijvoorbeeld als de ik-persoon zich niet aan zijn belofte houdt. Maar het kan ook op een meer fundamentele wijze misgaan. Als reeds bij voorbaat duidelijk is dat de ik-persoon zich niet aan zijn belofte zal *kunnen* houden, is van een echte belofte eigenlijk geen sprake. De taalhandeling is in dat geval *niet geslaagd*. *Performative utterances* zijn dus aan regels gebonden. Dat roept ten aanzien van excuses de volgende vraag op: wanneer kunnen excuses als taalhandeling als geslaagd worden aangemerkt? Een deel van het antwoord is dat een verontschuldiging in elk geval meer moet zijn dan slechts een loos gebaar, zeker als de andere partij schade heeft opgelopen. Zo is het maar de vraag of de uiting 'Ik bied excuses aan voor X, maar acht me niet aansprakelijk voor de door X ontstane schade' überhaupt als een geslaagde taalhandeling kan worden aangemerkt.

Deze intuïtie wordt geschraagd door het werk van verschillende filosofen en wetenschappers. Glen Pettigrove schrijft in dit verband

31 Tavuchis schrijft kritisch: '[...] it follows that an *unalloyed* apology is not merely another form of impression management, an interactional gambit, or a rhetorical ploy.' Tavuchis 1991: 23, onze cursivering. Voor een kritische beschouwing zie ook: Smith 2014: 276-281.

32 Austin 1979: 233-252.

bijvoorbeeld: ‘(...) *while an apology absent reparation may be an apology in form, it is not one in substance*’.³³

In een gezaghebbende analyse merkt Erving Goffman het vrijwillig aanbieden van een vergoeding aan als een standaardelement van excuses.³⁴ Nicholas Tavuchis wijkt hier enigszins van af. Hij benadrukt dat excuses in de eerste plaats een talige handeling zijn waarbij de overtreder op een welgemeende manier naar voren brengt dat het haar of hem spijt.³⁵ Echter, om de excuses welgemeend te laten zijn, lijkt het toch nodig dat degene die een fout heeft gemaakt in ieder geval een poging doet om mogelijke schade te vergoeden. Nick Smith geeft een mooi genuanceerde analyse van de relatie tussen excuses en vergoeding. Hij benadrukt dat excuses niet in economische termen zijn uit te drukken en dat het doen van een betaling dus ook niet aan excuses gelijkstaat. Tegelijkertijd kan een vorm van al dan niet financiële reparatie wel symbolisch tot uitdrukking brengen dat gemaakte excuses waarachtig zijn. Het is daarbij overigens goed denkbaar dat bijvoorbeeld slechts een gedeelte van de schade wordt vergoed. Als de maker van de fout iemand is met weinig inkomsten, kan ook haar of zijn poging om althans een deel van de schade te vergoeden tot uitdrukking brengen dat de excuses welgemeend zijn. In de visie van Smith kunnen excuses en reparatie dus niet volledig van elkaar losgekoppeld worden, ook al laat hun verhouding ruimte aan talloze invullingen die weer sterk afhankelijk zijn van de omstandigheden van het geval.³⁶ Wij sluiten ons bij deze zienswijze aan.

De voorgaande analyse had vooral betrekking op het *dejuridiseren* van excuses, het loskoppelen van excuses en juridische aansprakelijkheid. Maar ook aan het *juridiseren* van excuses, het ontvangen van excuses als afdwingbaar recht, kleeft een schaduwzijde. Terwijl vroeger de arts zelf kon bepalen in welke gevallen het aanbieden van excuses op zijn plaats was, staat momenteel in de GOMA

33 Pettigrove, G. 2003: 327. Pettigrove beroept zich ook op Austin in zijn analyse.

34 Goffman 1971: 143-144.

35 Tavuchis 1991: 31.

36 Smith 2008: 80-91.

voorgeschreven dat een arts zich expliciet *dient* te verontschuldigen indien door haar of hem een fout is gemaakt. In de visie van Akkermans en Van Dijck zou dit zelfs een afdwingbare claim moeten zijn: als excuses uitblijven, zou de gedupeerde patiënt een vordering tot excuses bij de civiele rechter moeten kunnen instellen.³⁷ Op deze manier verkrijgen excuses een quasicontractuele betekenis. Indien een medische fout is gemaakt, wordt de arts juridisch verplicht om spijt te betuigen. Het is echter de vraag of excuses wel zo maakbaar en instrumenteel inzetbaar zijn als de auteurs veronderstellen.³⁸ Krijgen artsen wel voldoende de kans om op een oprechte manier excuses aan te bieden als deze juridisch afdwingbaar worden gemaakt en aldus van een onverplicht moreel gebaar transformeren in een juridische verplichting? In het verlengde hiervan geldt een liberaal bezwaar: moeten autonome individuen niet worden geacht *zelf* te kunnen bepalen wanneer het aanbieden van excuses, naar hun eigen gevoelens en inzicht, moreel geboden is?

3 Conclusie

Wat probeerden wij met de twee voorbeelden tot uitdrukking te brengen? Met het eerste voorbeeld hebben wij willen laten zien dat het zoeken naar een buitenwettelijk, moreel antwoord op juridisch onrecht uit het verleden problematisch is. Door een regeling om juridisch onrecht uit het verleden recht te zetten als ‘onverplicht’, ‘moreel’ en ‘buitenwettelijk’ te presenteren en daarmee elke vorm van juridische aansprakelijkheid of verantwoordelijkheid af te wijzen bevestig je in onze ogen de juridische uitsluiting waar de mensen

37 Zwart-Hink, Akkermans & Van Wees 2014; Van Dijck 2017. Op het vernederende element in afgedwongen excuses zijn wij ingegaan in: Geeraets & Veraart 2017: 139-147.

38 Verheij uit zijn kritiek op het juridiseren van excuses als volgt: ‘Je verontschuldigen betekent dat je een fout erkent en daar spijt van hebt. Dat dempt conflicten en draagt dus bij aan de maatschappelijke vrede. Die maatschappelijke vrede is ook een belangrijk doel van het recht, maar het recht is niet het enige sociale systeem dat voor die maatschappelijke vrede zorgt. Er is ook nog zoiets als moraal en fatsoen. Excuses behoren meer tot het domein van moraal en fatsoen dan tot het domein van het recht.’ Verheij 2010, opinie 12.

die het betreft mee te maken hebben gehad en die de kern van hun onrechtservaring vormde. In plaats van een oplossing aan te reiken, zullen degenen die op rechtsherstel wachten juist opnieuw het gevoel kunnen hebben juridisch niet volwaardig mee te tellen, waardoor het onrecht gecontinueerd wordt. Een vergelijkbaar motief kan worden ontwaard in het tweede voorbeeld. Ook hier bestaat de wens om een gebaar te maken naar slachtoffers, in dit geval gedupeerde patiënten, maar ook hier is dat – weliswaar juridisch afdwingbare – gebaar op ingenieuze wijze losgekoppeld van de aanvaarding van juridische aansprakelijkheid. Medici dienen excuses aan te bieden, maar de spijtbetuiging biedt geen indicatieve functie voor een gemaakte fout en mag niet worden opgevat als een erkenning van juridische aansprakelijkheid. Het is echter de vraag of dergelijke excuses wel een volwaardig antwoord kunnen bieden op de ervaringen van gedupeerde patiënten, als deze volledig zijn losgemaakt van de bereidheid om zo nodig ook in juridisch opzicht verantwoordelijkheid te nemen voor gemaakte fouten.

Wat wij met deze beschouwing *niet* hebben willen zeggen, is dat morele gebaren in de publieke sfeer per definitie gratis of onwenselijk zouden zijn of geen positieve maatschappelijke effecten zouden kunnen hebben. Publieke excuses kunnen tot een wijziging van het dominante geschiedenisbeeld of van de zelfopvatting van organisaties leiden.³⁹ Daarnaast zijn er ook voorbeelden te geven van publieke morele gebaren in reactie op juridisch onrecht die wél in een vorm van rechtserkenning kunnen voorzien.⁴⁰ In die gevallen durven machtige partijen zich doorgaans wél ook in juridisch opzicht kwetsbaar op te

39 Over de waarde van publieke uitingen van vergeving, zie Van Stokkom, Doorn & Van Tongeren 2012: 18-21.

40 Voor een boeiend voorbeeld – de herstelbetalingen aan de Joodse gemeenschap in Nederland rond het jaar 2000 – zie Ruppert 2017: 264: ‘De Joodse overlegpartners van de regering hameren [...] op het juridische aspect, iets wat ook sterk in de media uitgedragen wordt. Men wil geen medelijden, maar terugkrijgen waar men recht op heeft. Omdat een term als “restitutie” in een context van Transitional Justice zowel juridisch als zuiver moreel kan worden begrepen, komen de partijen toch tot een vergelijk. De Joodse organisaties verwoorden dit in termen van recht en restitutie, de regering verwoordt dit in termen van morele aanspraken of moreel gebaar. De

stellen, waardoor de asymmetrische machtsverhouding wordt doorbroken, en geven zij de regie over een mogelijke oplossing geheel of gedeeltelijk uit handen. Daarvoor is nodig dat zij aan claimanten en gedupeerden veel ruimte (*agency*) geven om zelf te bepalen wat rechtserkenning voor hen in het concrete geval betekent.⁴¹ De verbinding tussen moraal en recht wordt in die gevallen niet doorgesneden, zelfs niet als een gang naar de gewone rechter vanwege de aard van de problematiek heel problematisch is.⁴² Door aan de gekozen oplossing een volwaardige wettelijke basis te geven, kan de band tussen moraal en recht verder worden versterkt.

Waar het ons in dit artikel om te doen is, zijn zoals gezegd de gevallen waarin het morele gebaar – de publieke uiting van compassie of excuses – gejuridiseerd wordt en als zodanig *in de plaats komt* van het aanvaarden van verantwoordelijkheid voor het recht. Het gereguleerde morele gebaar leidt dan niet tot een kwetsbare opstelling, maar gaat gepaard met een vrijwaring van juridische aansprakelijkheid, hetgeen bij gedupeerden gevoelens van rechtsontkenning kan veroorzaken. Gereguleerde moraal komt los te staan van de elementaire rechtsbescherming die de rechtsstaat aan de burgers in gelijke mate belooft.

De door ons besproken voorbeelden staan niet op zichzelf.⁴³ In ditzelfde kader verdienen ook de rechtsbijstandsplannen van de huidige minister voor Rechtsbescherming, Sander Dekker, aandacht. In het nieuwe systeem dat hem voor ogen staat, gaat een poortwachter bepalen of een minvermogende in aanmerking komt voor rechtsbijstand of dat een niet-juridische oplossing de voorkeur geniet.⁴⁴ De minister stelt in dit verband:

centrale noties die de Nederlandse akkoorden domineren, moeten derhalve worden begrepen als een noodzakelijk ambigue mix van morele en juridische categorieën.’

41 Zie voor dit punt Atuahene 2016. Voor de behoefte aan rechtserkenning en daaraan gekoppelde reparaties met betrekking tot het koloniale slavernijverleden, zie McD. Beckles 2013.

42 Zie daarover Loth 2018: 7-81.

43 Voor nog een ander voorbeeld, zie Veraart 2019: 10-11.

44 *Kamerstukken II* 2018/19.

‘Het gaat mij erom dat problemen van mensen snel, effectief en laagdrempelig opgelost worden. Soms kan dat niet anders dan via de rechter, maar vaak kan het ook op een andere manier. Met dit voorstel gaan we ervoor zorgen dat de oplossing centraal staat en niet de procedure. Zo kunnen mensen snel hun probleem achter zich laten en verder gaan met hun leven.’⁴⁵

Het zal gelet op het voorgaande betoog geen verbazing wekken dat deze woorden van de minister ons weinig geruststellen.⁴⁶

Literatuur

- Atuahene, B. (2016). *We Want What's Ours. Learning from South Africa's Land Restitution Program*. Oxford: Oxford University Press.
- Austin, J.L. (1979). *Philosophical Papers* (3e druk). Oxford: Oxford University Press.
- Beckles, H. McD. (2013). *Britain's Black Debt. Reparations for Caribbean Slavery and Native Genocide*. Kingston: University of West Indies Press.
- Brenninkmeijer, A. (2010). Excuses in het openbaar bestuur. *Nederlands Tijdschrift voor Bestuursrecht*, (1), 12-17.
- Clinton, H. & Obama, B. (2006). Making patient safety the centerpiece of medical liability reform. *The New England Journal of Medicine*, 354(21), 2205-2208.
- Dijk, G. van (2017). The Ordered Apology. *Oxford Journal of Legal Studies*, 37(3), 562-87.
- Geeraets, V. & Veraart, W. (2017). Over verplichte excuses en spreekrecht. *Netherlands Journal of Legal Philosophy*, 46(2), 139-147.
- Goffman, E. (1971). *Relations in Public. Microstudies of the Public*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Legemaate, J., Everdingen, J. van, Kievit, J. & Stappers, J. (2007). Openheid over fouten in de gezondheidszorg. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 151(5), 319-322.

⁴⁵ Zie www.rijksoverheid.nl ('Rechtsbijstand: minder procedures, meer oplossingen').

⁴⁶ Zie Veraart 2019.

- Loth, M. (2018). Houdbaar recht: over de aansprakelijkheid voor historisch onrecht. In: Loth, M. & Vliet, L. van, *Recht over tijd. Hoever rijkt het privaatrecht in het verleden?*. Zutphen: Uitgeverij Paris, 7-81 (Preadviezen Nederlandse Vereniging voor Burgerlijk Recht).
- McMichael, B.J., Lawrence Van Horn, R. & Kip Viscusi, W. (2019). 'Sorry' Is Never Enough. How State Apology Laws Fail to Reduce Medical Malpractice Liability Risk. *Stanford Law Review*, 71, 341-409.
- Meijer, H. (2005). *Indische rekening. Indië, Nederland en de backpay-kwestie 1945-2005*. Amsterdam: Boom.
- Pettigrove, G. (2003). Apology, Reparations, and the Question of Inherited Guilt. *Public Affairs Quarterly*, 17(4), 319-348.
- Ruppert, C. (2017). *Eindelijk Restitutie. De totstandkoming van Nederlandse akkoorden over Joodse oorlogstegoeden (1997-2000)*. Amsterdam: VU University Press.
- Smeehuijzen, L. & Akkermans, A. (2013). Medische aansprakelijkheid. Over grote problemen, haalbare verbeteringen en overschatten revoluties. In: *Ontwikkelingen rond medische aansprakelijkheid*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 13-88 (Preadviezen Vereniging voor Gezondheidsrecht).
- Smeehuijzen, L., Wees, K. van, Akkermans, A., Legemaate, J., Buschbach, S. van & Hulst, L. (2013). *Opvang en schadeafwikkeling bij onbedoelde gevolgen van medisch handelen*. Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam.
- Smith, N. (2008). *I Was Wrong. The Meanings of Apologies*. New York: Cambridge University Press.
- Smith, N. (2014). *Justice through Apologies. Remorse, Reform, and Punishment*. New York: Cambridge University Press.
- Stoker, E. & Thijssen, W. (2014, 29 oktober). Excuses verdachte mogen niet tegen hem worden gebruikt (Interview Geert Corstens). *Volkscrant*.
- Stokkom, B. van (2008). *Mondig tegen elke prijs. Het vrije woord als fetisj*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Stokkom, B. van (2016). Fatsoenlijk vergelden. *Tijdschrift voor filosofie*, 78, 777-806.
- Stokkom, B. van, Doorn, N. & Tongeren, P. van (red.) (2012). *Public Forgiveness in Post-Conflict Contexts*. Antwerpen: Intersentia.

- Tavuchis, N. (1991). *Mea Culpa*. Stanford: Stanford University Press.
- Veraart, W. (2005). *Ontrechting en Rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw*. Deventer: Kluwer.
- Veraart, W. (2018, 29 november). Teruggave erfgoed mag geen liefdadigheid zijn. *NRC Handelsblad* (Cultureel Supplement), 10-11.
- Veraart, W. (2019, 16 januari). Minvermogenden moeten óók recht kunnen halen. *Trouw* (Opinie), 22-23.
- Verheij, N. (2010). Excuus is geen recht. *Nederlands Tijdschrift voor Bestuursrecht*, (3), 67-68.
- Vermeulen, F. (2017, 28 januari). Hoe een weduwe de Nederlandse staat deed buigen. *NRC Handelsblad* (Weekendbijlage), 26-29.
- Zwart-Hink, A. (2017). Moet wie excuses aanbiedt ook schade vergoeden?. *NJB*, 2032(38), 2800-2808.
- Zwart-Hink, A., Akkermans, A. & Wees, K. van (2014). Compelled Apologies as a Legal Remedy: Some Thoughts from a Civil Law Jurisdiction. *University of Western Australia Law Review*, 38(1), 100-122.

Parlementaire stukken, rechtspraak en regelgeving

- Handelingen II* 1953/54, 885-899.
- Handelingen II* 1953/54, 901-918.
- Kamerstukken II* 2018-2019, 31753, nr. 155.
- Rb. Den Haag 12 januari 1953, ECLI:NL:RBSGR:1953:4, *NJ* 1953, 133.
- Rb. Den Haag 26 maart 1956, ECLI:NL:RBSGR:1956:4, *NJ* 1956, 473.
- HR 15 juni 1956, ECLI:NL:HR:1956:102, *NJ* 1959, 7.
- HR 28 maart 1958, ECLI:NL:HR:1958:70, *NJ* 1958, 259.
- Rb. Den Haag 25 oktober 2012, ECLI:NL:RBSGR:2012:BY2540.
- Rb. Noord-Nederland 1 augustus 2017, ECLI:NL:RBNNE:2017:2997.
- CRvB 11 januari 2018, ECLI:NL:CRVB:2018:1.
- Regeling van de Staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport*.
Kenmerk 889355-145649-DMO (2015, 16 december).

Internetbronnen

Eindelijk ‘backpay’, zij het slechts voor enkelen. Van Rijn en Indisch Platform doorbreken 70-jarige impasse (2015, 3 november). Geraadpleegd op 24 juni 2019, van <https://javapost.nl>.

KNMG (2018, november). Omgaan met incidenten en klachten. Geraadpleegd op 24 juni 2019, van www.knmg.nl.

Regioplan (2018, 26 juni). Evaluatie Uitkeringsregeling Backpay. Geraadpleegd op 24 juni 2019, van www.rijksoverheid.nl.

Rijksoverheid (2018, 9 november). *Rechtsbijstand: minder procedures, meer oplossingen*. Geraadpleegd op 24 juni 2019, van www.rijksoverheid.nl.